

УДК 904
ББК 63.5

Галина Филипчук
(м. Львів, Україна)

МІСЦЕ КУЛЬТОВОГО ЦЕНТРУ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ I ТИС. н. е. В СТРУКТУРІ ПЛІСНЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

У статті розглядається місце культового язичницького центру в структурі Пліснеського археологічного комплексу. Протягом середини – другої половини VII–VIII ст. сакральне місце передувало утворенню городища слов'янського часу. Автор висловлює припущення про ключову роль культового центру в структурі укріпленого поселення IX–X ст.

Ключові слова: Пліснеський археологічний комплекс, Пліснеськ, слов'янський період, культовий центр, язичництво.

Особливе місце з-поміж культових старожитностей другої половини I тис. н. е. українського Прикарпаття займають сакральні центри в структурі городищ. Наразі вивчення цієї категорії пам'яток лише розпочато. Скласти більш-менш належне уявлення про неї вдається тільки за матеріалами сакрального місця Пліснеського археологічного комплексу, який нині знаходиться на території і в околицях сучасного хутора Пліснесько (с. Підгірці, Бродівський р-н, Львівська обл.)¹ (рис. 1). Головне місце в комплексі посідає городище слов'янського часу та давньоруське літописне місто Пліснеськ, яке двічі згадується в “Повісті минулих літ” під 1188 і 1232 рр.² і в давньоруському творі “Слово о полку Ігоревім”³.

Незважаючи на те, що Пліснеське городище досліджується ось уже понад 200 років, культове місце тут вдалося віднайти щойно у 2009 р.⁴ Останнє локалізується на мисоподібній площадці – викінченні високого плато Пліснеська, в урочищі “Оленин Парк” (див. рис. 1). Проведені з того часу роботи дозволили сформуванню певне уявлення про структуру та функції зазначеної частини городища протягом двох періодів його функціонування. Як виявилось, культовий язичницький центр слов'ян мав місце виключно протягом слов'янського етапу Пліснеська. У давньоруський час (XII–XIII ст.) тут, очевидно, функціонувала садиба феодальної верхівки місцевого укріплення бургівського типу; є певні здогади, підкріплені результатами розкопок 2007 р.⁵, що на цьому місці діяла одна з найбільш ранніх церков, від якої тягнеться історія обителі Підгорецького (Пліснеського) монастиря чину святого Василя Великого.

Дослідженнями М.Филипчука у 2009–2010 рр. встановлено, що розвиток культового місця Пліснеська розпочався з функціонування жертвних ям (середина – кінець VII ст.), поверх яких збудували “жертвний пояс” (сукупність ритуальних поховань). Останні займали особливе місце на пліснеському святилищі взагалі й у “жертвному поясі” зокрема. Вони представлені “типовими” кремаціями та рідкісними фрагментованими інгумаційними рештками⁶. До “жертвного пояса” у різний час примикали дерев'яні (VIII/IX – перша половина IX ст.), а згодом і дерев'яні з кам'яними фундаментами (IX/X – перша половина X ст.) контини. У період IX–X ст. на площадці культового центру появляється й діє язичницький храм, котрий навіть переживав зміни в динаміці розвитку городища на початку X ст. Тоді припиняє функціонувати “жертвний пояс”, а поверх нього через півстоліття споруджуються оборонні конструкції. Святилище проіснувало ще близько 40–50 років, після чого було знищене, як і решта об'єктів на пам'ятці, унаслідок киево-хорватської війни 992 р. (993 р.)⁷.

Значною мірою уявлення про структуру культового центру розширили роботи 2011–2013 рр. У результаті цілеспрямованого вивчення ділянок, прилеглих до розкопів

Дохристиянські старожитності та пам'ятки християнської культури в Карпатах

попередніх років, стала відомою низка ритуальних кам'яних площадок, ям, інших культових будівель не завжди зрозумілого призначення⁸.

Загалом датувати сакральний центр слов'ян, на думку нинішнього дослідника плісеських старожитностей М.Филипчука, слід у рамках середини – другої половини VII – кінця X ст. Нижня хронологічна межа, як бачимо, сягає фіналу празької культури. Тоді, очевидно, Плісеськ ще не існував як укріплене поселення⁹. Багаторічні роботи, проведені на лініях захисту городища, дозволяють говорити, що найбільш ранні укріплення функціонували лише з IX ст. Принаймні мова може йти про лінії захисту високого плато Плісеська (т. зв. високого городища)¹⁰, на викінченні якого розташований сам культовий центр. Проблематичним, правда, є визначення часу будівництва внутрішніх оборонних рубежів слов'янського міста. Хоча складається враження, що вони не могли бути спорудженими раніше за початок IX століття. Водночас датувати IX ст. зовнішні лінії захисту, що обмежували т. зв. нижнє місто, не можна. Саме тому виходить, що культове місце в середині – другій половині VII ст. – VIII ст. передувало укріпленому поселенню, очевидно, виступаючи в IX ст. уже як *центральный элемент* високого городища, тобто слов'янського міста на високому місцевому плато. На це, до речі, указує як його географічне місцезнаходження, так і відсутність на пам'ятці відомих сьогодні інших більш важливих об'єктів політичного чи духовного характеру того часу. Протягом IX ст. північну та західну частини сакрального місця вже відгороджувала лінія захисту, що зазнала перебудови в першій половині X ст.¹¹. Укріплень того часу довкола південної та східної сторін площадки святилища простежено не було.

Особливе місце в історії Плісеська взагалі та культового центру зокрема займає період X ст. У той час функціонували зовнішні лінії захисту, що обмежували нижнє місто¹². Сакральний центр в урочищі “Оленин Парк” і надалі знаходився у важливому, з огляду на географічну локалізацію, місці. До речі, з позицій фортифікованості ця ділянка городища була найбільш захищеною, адже з боку високого плато (з півночі) культовому центру передували 6 внутрішніх ліній захисту, а з решти сторін його обороняла система зовнішніх рубежів (з іншого боку, на захід, південь і південний схід від мисоподібної площадки урочища “Оленин Парк”, розташовується крутий схил, що простягається в нижнє місто; перепад між верхнім і нижнім містом сягає до 60–80 м). На важливість сакрального язичницького центру в X ст., як і раніше, указує також відсутність інших стратегічних осередків на території городища. Наразі дослідникам Плісеська не відомо ані палаців імовірної військової верхівки суспільства, ані центрів публічної чи осередків духовної влади, окрім самого святилища.

Протягом IX–X ст. до культового центру були синхронними житлово-господарська забудова та два ґрунтові кремаційні некрополі райковецької культури. Один з них розташований у південно-західній частині т. зв. “Дитинця” (урочище “Замчисько”), на північ, у безпосередній близькості від самого культового центру¹³. Так, зазначений могильник знаходився всього лиш за 65 м на північ від північно-західної сторони святилища та за 35 м на схід від західного краю площадки займаного урочища (це свідчить про важливість давньослов'янського “місця мертвих” у духовній культурі мешканців Плісеського городища та вказує на існування певних зв'язків між культовим місцем і некрополем). У процесі польових робіт 2001 і 2003 рр. М.Филипчуку пощастило не лише натрапити на рештки ґрунтових ямних кремаційних поховань, але й виявити значною мірою уцілілий давньослов'янський крематорій (!)¹⁴. Керамічні матеріали, віднайдені поруч крематорію, а також в його заповненні, належать до X ст.¹⁵. Загалом час функціонування цього об'єкта й самого могильника віднесено до кінця IX–X ст.¹⁶.

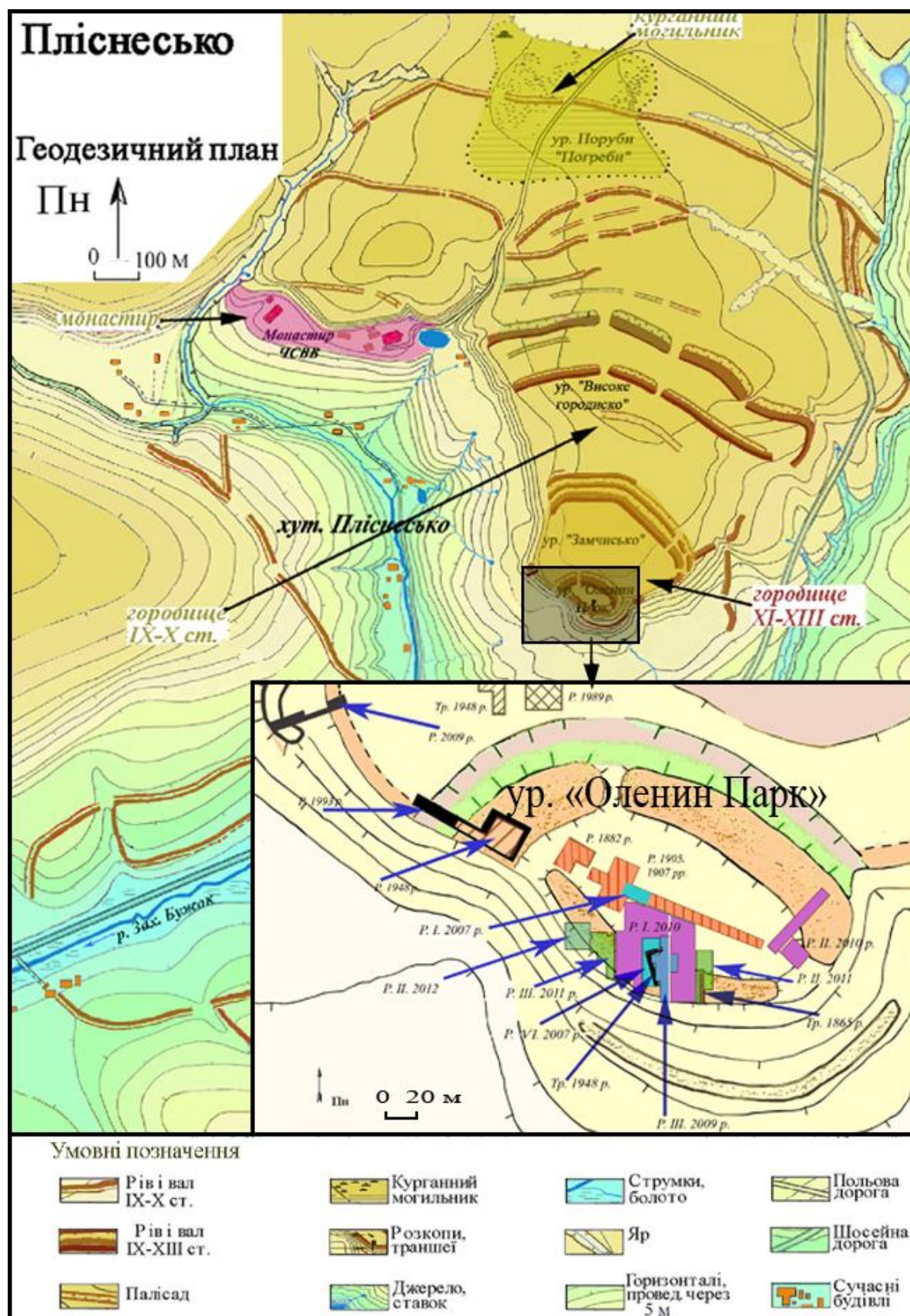

Рис. 1. План Пліснеського археологічного комплексу та культового місця (за М.Филипчуком, доопрацьовано автором)

Дохристиянські старожитності та пам'ятки християнської культури в Карпатах

Другий слов'янський некрополь, який віднайдено в підніжжі лінії захисту № 4 у 2007 р., представлений двома ґрунтовими кремаційними похованнями в ямках. За уламками кружальної кераміки, виявленої поряд з першим похованням, і стратиграфічними спостереженнями обидва захоронення віднесені до кінця ІХ – початку Х ст. Попри невелику кількість слов'янських поховань є підстави вважати, що це всього лише складова цілого некрополя¹⁷.

Цікавими видаються спостереження над динамікою розбудови оборонних рубежів пам'ятки та розвитком культового місця. Вони дозволяють висловити такі судження. Перш за все, як зауважує М.Филипчук, на початку – у другій половині Х ст. відбуваються важливі зрушення в структурі культового центру. Зокрема, як було вказано вище, у цей час припиняє функціонувати т. зв. “жертвний пояс”, а на його місці споруджуються невеликі захисні конструкції, що простягаються по західному та південному краю урочища “Оленин Парк”¹⁸. Важливість у минулому цієї складової язичницького центру сумнівів не викликає. Тому стає не зовсім зрозумілим, чому вище над ним будують лінію захисту, якщо до того часу в цьому потреби не було (у ІХ ст. укріплення розташовувалися лише на протилежному краю мисоподібної площадки городища, з боку від внутрішніх ліній захисту). Зрештою, привертає увагу й те, у який спосіб поверх “жертвного пояса” насипали невеликий вал і спорудили дерев'яні прибудови: сам елемент культового місця пошкоджено не було. Це вказує на його сакральну роль навіть тоді, коли комплекси “жертвного пояса” припиняють функціонування в плані жертвоприношень. Окрім цього, очевидно, мала місце перебудова деяких ланок культового центру з певною видозміною його структури та функції*.

Перебудови в тогочасі спостерігаються й у внутрішніх оборонних лініях. На період першої половини Х ст. припадає заміна старих примітивних дерев'яно-захисних рубежів на нові, більш потужні. Це, зокрема, стосується одних з найбільш масивних ліній захисту № 5 та 4, а також укріплень західної й північної частин урочища “Оленин Парк”¹⁹.

Загалом усе вищевикладене наштовхує нас на думку, що культовий центр відігравав ключову роль у структурі Плісеського городища. При цьому він повністю вписувався в полісну структуру останнього²⁰. Подальші дослідження сакрального місця, ліній захисту та площадок верхнього й нижнього міст Плісеська дозволять сказати більше про його структуру та детальніше охарактеризувати полісну модель слов'янського міста.

1. Филипчук М. Плісеський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження) / М. Филипчук // Волино-Подільські студії. – Львів, 1998. – С. 279–285.
2. Літопис Руський ; [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця] ; відп. ред. О. В. Мишанич. – К., 1989. – С. 347, 390.
3. Слово о поході Ігоревім Ігоря сына Святославоваго внука Олеговаго / [попередне слово, пер. та прим. П. Салевича]. – Львів, 1999. – С. 31.
4. Филипчук М. Звіт про дослідження Плісеського археологічного комплексу у 2009 році / М. Филипчук // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2010. – С. 20–28, 30; його ж. Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Плісеського археологічного комплексу у 2009 р. // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2010. – Вип. 5. – С. 135–169.

* Згідно з припущеннями М.Филипчука, такі процеси можуть свідчити про деяку “експансію” публічної та військової сил на духовну владу.

5. Филипчук М. А. Звіт про археологічні розкопки на території літописного Пліснеська у 2007 році / М. А. Филипчук // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2009. – С. 27–28.
6. Филипчук М. А. До питання про ритуальні інгумаційні поховання жертвовного поясу святилища Пліснеського городища (за матеріалами досліджень 2009 р.) / Филипчук М. А., Соловій Г. В. // Вісник Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка. – Л., 2011. – Вип. 6. – С. 62–95; їх же. До питання про ритуальні поховання в межах “жертвовного поясу” культового місця Пліснеського археологічного комплексу (за матеріалами досліджень 2009 року) // Наукові записки Львівського історичного музею. – 2012. – Вип. 15. – С. 24–41; Соловій Г. Ритуальні поховання культового місця Пліснеського археологічного комплексу (за матеріалами досліджень 2009–2010 рр.) / Г. Соловій // Матеріали XI міжнародної студентської наукової археологічної конференції [“Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи”]. – Чернігів, 2012. – С. 174–176.
7. Филипчук М. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2009 році / М. Филипчук // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2010. – С. 20–28, 30; його ж. Попередні результати дослідження культового місця слов’янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу у 2009 р. // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2010. – Вип. 5. – С. 135–169; його ж. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2010 році // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2011. – С. 5–19.
8. Филипчук М. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2011 році / М. Филипчук // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2012. – С. 21–35; його ж. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2012 році // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2013. – С. 120–127; його ж. Звіт про результати дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2013 році // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2014. – С. 16–20, 29–38.
9. Филипчук А. М. До питання про городища празької культури / А. М. Филипчук // Карпатика. – Ужгород, 2012. – Вип. 41. – С. 73.
10. Филипчук М. Оборонні споруди Пліснеська / М. Филипчук // Стародавній Іскоростень і слов’янські гради. – Коростень, 2008. – Т. 2. – С. 220–222.
11. Филипчук М. Оборонні споруди Пліснеська / М. Филипчук // Стародавній Іскоростень і слов’янські гради. – Коростень, 2008. – Т. 2. – С. 220–229.
12. Филипчук М. Оборонні споруди Пліснеська / М. Филипчук // Стародавній Іскоростень і слов’янські гради. – Коростень, 2008. – Т. 2. – С. 220–224.
13. Филипчук М. А. Звіт про археологічні дослідження на території літописного Пліснеська (с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл.) у 2000 році / М. А. Филипчук // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2001. – С. 12.
14. Филипчук М. Рятівні археологічні роботи в літописному Пліснеську протягом 2001, 2003 рр. / М. Филипчук // Археологічні дослідження в Україні. 2002–2003 рр. – К., 2004. – С. 328–334.
15. Филипчук М. А. Звіт про археологічні дослідження на території літописного Пліснеська (с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл.) у 2000 році / М. А. Филипчук. – С. 12–13; його ж. Рятівні археологічні роботи в літописному Пліснеську протягом 2001, 2003 рр. – С. 333.
16. Филипчук М. Могильники Пліснеського археологічного комплексу як джерело до вивчення етнокультурних взаємовпливів на мікрорегіональному рівні / Филипчук М., Шуй Н. // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2006. – Вип. 1. – С. 72.
17. Филипчук М. А. Звіт про археологічні розкопки на території літописного Пліснеська у 2007 році / М. А. Филипчук // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2009. – С. 21–22; його ж. Дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2007 році // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2009. – Вип. 4. – С. 141.
18. Филипчук М. А. Попередні результати дослідження культового місця слов’янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу у 2009 р. / М. А. Филипчук // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2010. – Вип. 5. – С. 135–169.

Дохристиянські старожитності та пам'ятки християнської культури в Карпатах

19. Филипчук А. Про попередні результати дослідження валу № 5 Пліснеського городища у 2008 р. / А. Филипчук // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи : матеріали VIII міжнар. студ. наук. археол. конф. – Чернігів, 2009. – С. 216–220; Филипчук М. А. Попередні результати дослідження лінії захисту східної частини ур. Оленин Парк на території Пліснеського археологічного комплексу / Филипчук М. А., Филипчук А. М. // Вісник ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2011. – Вип. 6. – С. 172–200; Филипчук М. А. Попередні результати дослідження четвертої лінії захисту (валу № 5) Пліснеського археологічного комплексу у 2011 р. / Филипчук М. А., Филипчук А. М. // Вісник ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2012. – Вип. 7. – С. 128–156; Филипчук М. А. Попередні результати дослідження лінії захисту № 4 (валу № 5) Пліснеського археологічного комплексу у 2012 р. / Филипчук М. А., Филипчук А. М. // Вісник ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2013. – Вип. 8. – С. 168–186.
20. Филипчук М. А. Слов'янський період в історії Пліснеська / М. А. Филипчук // Тези конф. “Галицько-Волинська держава : передумови виникнення, історія, культура, традиції”. – Л., 1993. – С. 22–23; його ж. Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2009. – Вип. 4. – С. 5, 7, 12; та ін.

Галина Филипчук
(г. Львів, Україна)

Место культового центра последней четверти I тыс. н. э. в структуре Плиснеского археологического комплекса

В статье рассматривается место культового языческого центра в структуре Плиснеского археологического комплекса. В течение середины – второй половины VII–VIII вв. сакральное место предшествовало образованию городища славянского времени. Автор высказывает предположение о ключевой роли культового центра в структуре укрепленного поселения IX–X вв.

Ключевые слова: Плиснеский археологический комплекс, Плиснеск, славянский период, культовый центр, язычество.

Galyna Fylypchuk
(Lviv, Ukraine)

The place of the cult center of last quarter of the first millennium BC in the structure of Plisnesk archaeological complex

The paper deals with the place of pagan cult center in the structure of Plisnesk archaeological complex. During middle – second half 7th–8th centuries the sacral place was followed by the formation of the Slavic hillfort. The author suggests a key role of sacral center in the structure of the fortified settlement of 9th–10th centuries.

Keywords: Plisnesk archaeological complex, Plisnesk, Slavic period, cult center, paganism.